
O govoru mržnje

NINA ČOLOVIĆ

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Enes Kulenović (ur.): **Govor mržnje u Hrvatskoj**. Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2016, 342 str.

U biblioteci Političke analize Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu 2016. godine objavljena je knjiga *Govor mržnje u Hrvatskoj*, nastala kao rezultat istoimenoga projekta pod vodstvom Enesa Kulenovića. Tri su cilja postavljena u uvodnom dijelu knjige: 1. teorijsko rasvjetljavanje govora mržnje slijedom nedostatka znanstvenih rasprava i istraživanja o govoru mržnje u Hrvatskoj, 2. sagledavanje govora mržnje u hrvatskome političkom prostoru, zbog porasta dokumentiranih slučajeva u 2015. godini, prema Izvješću pučke pravobraniteljice te podacima Srpskoga narodnoga vijeća i udruge GONG i 3. razmatranje mogućnosti upotrebe stečenih uvida za unaprjeđenje pravne prakse koja teži njegovome sankcioniranju s obzirom na nedosljednu i nesistematičnu primjenu Kaznenoga zakona u odlukama hrvatskih sudova. O tome da ta tri cilja nisu nasumično poredana svjedoči i organizacija članaka u zborniku koja kreće od teorijskih radova do politoloških i novinarskih analiza, pri čemu se treća natuknica iskazuje kao osnovna težnja koja prožima sve članke i zbornik u cjelini. Ta je težnja ujedno i ograničenje kojega su autori donekle, ali čini se ne potpuno i ne stalno svjesni, ograničenje koje diktira i strukturira smjer većine (ionako rijetkih) hrvatskih naslova o govoru mržnje danas. Razumijevanje govora mržnje gotovo isključivo kao pravne kategorije reducira ga na pitanje treba li i kako sankcionirati koje oblike govora, iako se to pitanje razotkriva kao naknadno (kako ću argumentirati u ovome osvrtu), zbog čega se nehotice propušta zahvatiti složenost i narav proučavanoga fenomena. Govor mržnje u tekstu zakona zaslužuje relevantno mjesto u raspravama o nasilju u jeziku, ali problem nastaje kada je sva preostala znanost podređena tim zahtjevima i kada propušta vidjeti i orijentirati se

izvan legislativnih uredbi i neovisno o njima. U ovome će se prikazu, uz pregled osnovnih teza pojedinih članaka i njihovih razrada, nastojati ukazati i na zanemarene stepenice koje je zbornik previdio, a kojima se mogao otisnuti i obuhvatnije se pozabaviti temom.

Enes Kulenović u članku “Sloboda govora i govor mržnje” razmatra govor mržnje u odnosu prema slobodi govora koja je shvaćena u pravnoj tradiciji kao sloboda mišljenja i izražavanja misli, pri čemu prepoznaje tri argumenta zašto se sloboda govora u suvremenom zakonodavstvu ističe kao jedno od temeljnih prava. Epistemološki argument, iznesen u eseju Johna Stuarta Milla *O Slobodi*, kazuje da ideja tek u govoru može poprimiti jasne obrise, a da bi njezino razlaganje vodilo istini, potrebno je omogućiti njezino propitivanje. Moralni argument veže slobodu govora uz autonomiju pojedinca da gradi i komunicira svoje mišljenje, vrijednosti i iskustvo, uz izloženost mišljenjima, vrijednostima i iskustvima drugih, a treći argument asociran je uz ulogu slobode govora u očuvanju, razvoju i legitimizaciji demokratskih institucija. Prema tome, ograničavanje slobode govora smatra mogućim u duhu teorije balansiranja ili teorije vrijednosnoga pluralizma kada se njome ugrožavaju slobode drugih i općedruštveni interesi poput sigurnosti, javnoga reda i zdravlja, ali i iste one vrijednosti koje bi trebala štititi, kao što je istina koju nalaže Millov argument (a na istinu ne upućuje npr. vrijeđanje). Članak iznosi uvriježene strategije opravdavanja suzbijanja govora mržnje, pozivanje na: a) izravnu tjelesnu ili emocionalnu povredu koju takav govor može nanijeti, b) opasnost pooštravanja mržnje koja može izazvati tjelesnu ili emocionalnu povredu u budućnosti i c) nagrizanje demokratskih vrijednosti, uz promišljanje prednosti i slabosti tih perspektiva. Kulenović prepoznaje da “sloboda govora nema samo instrumentalnu vrijednost u očuvanju demokracije, već i konstitutivnu vrijednost u osiguranju legitimnosti demokratskoga poretka (...) pravila (demokratske igre) podrazumijevaju da svaki građanin ima mogućnost uključiti se u javnu raspravu i da nitko ne smije biti ušutkan zbog toga” (24. str.). Iako ističe da država može zloupotrijebiti njezino reguliranje npr. u ime nacionalne sigurnosti ili javnoga morala (26. str), svejedno u vlast polaže povjerenje ne zamjećujući da *sloboda* ovdje ne znači *nesputanost*, nego *omogućenost*, da je sloboda jednako kontrolirana i jednako ograničena kao i njezino naličje. Izustiti riječ znači provući je nesvjesno i svjesno kroz niz filtera sadržanih u uzusima jezične upotrebe koji govornike uče disciplini i zadržavaju na “njihovome mjestu”. Interakcija između profesora i studenata, između roditelja i djece – kao ni između poslodavca i radnika ili policajca i osobe zaustavljene na ulici – nije slobodna. Kazna može biti izbacivanje iz predavaonice, upućivanje pred etičku komisiju, nemogućnost izlaska na ispit, dolazak djelatnika Centra za socijalnu skrb, prezir susjeda, dobivanje otkaza ili prijetnja privođenjem. *Govor nikada nije slobodan*. Obrasci kojima je strukturiran oblikovani su načinima na koje su znanja i vrijedno-

sti pregovarane obrazovnim, pravnim i drugim institucionaliziranim simboličkim praksama, raznoraznim konvencijama u koje smo uvedeni odmalena, a podrhtavanja izgrađene epistemološke i vrijednosne kompozicije podrhtavanja su u distribuciji društvene moći. Govor se istodobno ostvaruje tim obrascima i upućuje na njih; u riječima, rečenicama i tekstovima može se uočiti da se nasilje ne materijalizira slučajno i kaotično nego repetitivno i dosljedno, a zadatak je znanosti prepoznati ih i razložiti. Ipak, većina toga što je napisano o nasilju u jeziku, pa tako i članci objedinjeni ovim zbornikom, doživljava nasilje kao incident – iskaz pojedinca ili grupe pojedinaca – u danome trenutku i u zatečenome obliku koji se zatim može sankcionirati ili ne sankcionirati, sukladno granicama ucrtanim zakonom kojem je svrha uvjeriti da s govorom nasilje počinje i s govorom nasilje prestaje. Iz toga izrastaju i neke slabosti opravdavanja regulacije na koje se Kulenović osvrće kao što su mjerljivost i opažljivost ozljede ili teškoće pri uočavanju posljedica na grupu kojoj je nasilje upućeno. Govor se mržnje iskazuje kao nelagoda koja nastaje i kojom se bavimo kada nasilje utkano u društvene strukture izbije van i kada ga više nije moguće ignorirati, ali i tada pozornost zastaje na njegovome uštkavanju, guranju natrag u pukotine iz kojih je istekao, a ne na njegovo iskorjenjivanje. Jer kada se nasilju prestane pristupati kao entitetu raspršenome u nepovezana očitovanja i kao nečemu što je pojedinačno, kada je komplicitnost države i njezinih institucija objelodanjena, razgovor se nužno vraća na paradoks u kojem se država iskazuje kao instanca koja proizvodi i koja kažnjava nasilje, odnosno koja pod velom očuvanja demokracije i osiguravanja legitimnosti demokratskoga poretka čuva i osigurava legitimnost matrica moći koje generiraju nasilje prema istim grupama koje naizgled čuva i štiti.

Ako ostanemo u pravnim dokumentima koji su autoru podloga za tekst, prema Zakonu o prekršajima protiv javnoga reda i mira, “tko se odaje skitnji ili prosjačenju, kaznit će se za prekršaj novčanom kaznom u protuvrijednosti domaće valute od 50 do 200 DEM ili kaznom zatvora do 30 dana”, što znači da zakon čije ime kaže da čuva javni red i mir zasigurno ne čuva javni red i mir beskućnika koji pokušavaju preživjeti na ulici, nego javni red i mir onih kojima beskućnici prosjačenjem, moljenjem milostinje, remete iluziju sigurnosti. Kada država odbije pružiti utočište izbjeglicama “zbog sigurnosnih zapreka” ili kada pošalje policiju ili vojsku da ih potjera riječima i udarcima, govor mržnje ili zločin iz mržnje rasteže se do krajnjih granica, do granica državnoga i institucionalnoga pred kojim su te kategorije poražene i poništene, jer država samu sebe ne može i neće progoniti ili kazniti, zbog čega se treba vratiti na kontekste iz kojih te kategorije izranjaju, na mapiranje jezika nasilja koji organizira govor.

U članku “Govor kao verbalni i simbolički prostor slobode i političkoga: američki poučak i govor mržnje u EU i Hrvatskoj” Hrvoje Cvijanović podastire dilemu rastjeruje li govor mržnje nepoželjne političke ideje time što ih imenuje nasilnima

i prije nego što su ozbiljno razmotrene, najbliže se naizgled približavajući proučavanome predmetu s obzirom na to da ga najneposrednije prepoznaje kao govor, i to tako što zadire u dinamičnost, instrumentalnost i interaktivnost jezične upotrebe, u načine na koje oblikuje spoznaju i aktere u političkome diskursu. Vraćajući se konfliktu Sokrata i Atene u *Apologiji* u borbi za drugačije naracije društvene stvarnosti, u Sokratovom rastvaranju komunikacije propitivanjem i sumnjom vidi svrhu polemike u transformacijama društvenih odnosa, ali i argument za iščašivanje razgovora iz juridičkih procesa: “Sokratova kritika sudnice u *Apologiji* kao mjesta koje zatvara prostor polemičnosti kroz reduciranje dimenzije vremena – ‘Malo smo se, naime, vremena međusobno razgovarali’ ... – simbolični je krik protiv zatvaranja diskusije...” (71. str.). Odbacuje Platonovo inzistiranje na homogenizaciji u ime zajedništva koja zatire polemičnost kojom se reproduciraju i izazivaju dominantne politike, upozoravajući i na tenziju između izgovorljivoga i govorenoga.

Slijedom te argumentacije Cvijanović, uspoređujući američki i europski način konceptualizacije granica između slobode govora i govora mržnje, u čemu se ne odmiče znatno od prethodnoga članka, za razliku od Kulenovića koji je skloniji zagovaranju angažmana države, zastupa tzv. ‘američki poučak’ prema kojem bi se govor sužavao samo onda kada bi se mogao nedvojbeno povezati s tjelesnom ozljedom ili njezinom anticipacijom. U iznijetome se mišljenju članak iskazuje kontradiktornim samome sebi, a ta je kontradiktornost i eksplicitno naznačena, iako je autor ne razrješava: “(G)ovor i djelovanje strogo su odvojeni. Onaj tko bi poticao na zločin protiv konkretne osobe, protiv konkretnoga Meksikanca, Arapa ili bilo koje druge konkretne osobe, dakle ne u retoričkom smislu ili iz kakve provokacije, već jasno kako bi se konkretnu osobu ili osobe izvrglo nekom obliku nasilničkoga ponašanja, taj ne bi bio pod zaštitom Prvoga amandmana, već kažnjen za zločin iz mržnje” (79. str.). Nerazrješenje te kontradiktornosti moguće je pripisati nerazumijevanju pojedinih koncepata jer inače ostaje nejasno zašto i kako je, u svjetlu prethodne teorijske diskusije, moguće razdvajanje govora od činjenja. Cvijanović brani slobodu govorenja kao djelatnu snagu oblikovanja političkoga, a u istome dahu negira performativnost govora (tj. uspostavlja govor kao ne-činjenje). Ta se kontradiktornost očituje i u tome što, iako se osnovna teza članka temelji na odvojenosti govora i djelovanja, autor započinje članak suprotnim gledištem, uvjeravajući čitatelja da se govorom nešto čini: “‘U početku bijaše riječ’ (grč. *logos*) s početka Ivanovog Evandjelja sugerira ideju govora kao ishodišne i konstituirajuće moći – u ovome slučaju kozmosa – a što još detaljnije vidimo u Knjizi postanka u kojoj se govor javlja kao: a) performativna moć (kojom započinje čin stvaranja)” (69. str.). Dakle, s jedne strane, govor *konstituirava, izvodi, stvara*, ali samo nekoliko stranica dalje on je “strogo odvojen od djelovanja”. Tekst se tako hemianopsično dotiče dinamičnosti i konstitutivnosti govorenja, doprinoseći svojom tezom slobodi razvijanja mišljenja i istine onih koji

perpetuiraju nasilje, ali ne i slobodi razvijanja mišljenja i istine onih koji su nasilju izvrgnuti. Ako je činjenje neuzurpirani govor, a nečinjenje kada taj govor uzurpira mogućnost onih koji već otežano prodiru u javnost i na čijim iskustvima jezik nije građen, nego koji trebaju rastegnuti jezične strukture da bi se mogli subjektivizirati u njemu (što Cvijanoviću nanovo izmiče unatoč odlomku u kojem citira Butler da “izaći izvan domene izrecivosti znači riskirati status subjekta”, prema 74. str.), tada je nasilje prema Drugome nedjelatno, a samim time i neuzročno i neposljedično, zbog čega je i njegovo istiskivanje iz javne komunikacije nedjelatno, odnosno neuzročno i neposljedično – ahistorijsko. Time nije negirana samo regulacija nasilja u jeziku, nego je i negirano nasilje samo po sebi, što dolazi do izražaja u tvrdnji da se slobodom govora treba štiti govornik, a ne publika ili, drugim riječima, pojedinac koji govori naspram društvene grupe (o) kojoj se govori: “(G)ovorni prostor (je) mjesto unutar kojega svi imaju mogućnost suprotstaviti se bilo hegemonijskom, bilo manjinskom diskursu, tj. mjesto na kojem se verbalno i simbolički sukobljavaju govornici i publika” (85. str.). Ne samo da nasilnik ima primat nad onim protiv koga se vrši nasilje nego se pozicije balansiraju i time što se *hegemonija*, koja po definiciji znači prevlast, veću koncentraciju društvene moći u rukama jednih, i *manjina*, koju obilježava lišenost ili reduciranost moći, uvrštavaju na ekvivalizirane pozicije (“svi imaju mogućnost suprotstaviti se”). Kao što nije etično ugurati u boksački ring mišićavu osobu od sto kila nasuprot osobi od četrdeset i pet koja uopće nije u kondiciji ustrajući na tome da su izjednačene jer obje imaju boksačke rukavice i mogu udariti ako žele, nije etično ni istinito reći da su društveni resursi (poput onih govornih) na isti način i u istoj mjeri na raspolaganju jednome tražitelju azila i jednoj ksenofobnoj osobi s državljanstvom, kao što nisu ni, u puno banalnijem i svakodnevnijem primjeru, profesorima i studentima. Logika *svi su jednaki u borbi za preživljavanje* neoliberalna je kapitalistička logika koja slobodu čovjeka mjeri slobodom tržišta (koja podjarmljuje radništvo, beskućništvo, marginalizirane grupe koje su metom nasilja u jeziku), pa ne čudi što ta terminologija nalazi svoju svrhu i u ovome radu: “Iako američki model slobode govora ne ograničava takozvanu *tržnicu idejama* polazeći od toga da unutar govornog prostora vlada epistemološki skepticizam...” (77. str.) (pri čemu je upitno je li moguće posegnuti za američkim modelom slobode bez posezanja za ekonomskim i socijalnim vrijednostima na kojima je podignut).

Ta se logika temelji na *a priori* pozitivnom sagledavanju razlike, iscrpljene do kraja u individualnost, identitet i mišljenje, koji postaju vrijednosti same po sebi da bi se potreba za propitivanjem historije i naravi te razlike (odakle, zašto i kako dolazi) prikazala sekundarnom i manje bitnom. Tu je potrebu nužno zametnuti da bi se zametnula svijest o tome da su zapadne demokracije sazidane na rasističkome, nacionalističkome i drugim oblicima nasilja. Cvijanović zato može reći: “Američki Vrhovni sud interpretirajući Prvi amandman dopušta najširi mogući okvir slobod-

noga izražavanja jer je njegovo izražavanje *odraz njegova individualnoga identiteta i neometane samorealizacije*” (89. str.), čime se nasilje pretvara u samo još jedan identitetski, misaoni proizvod za konzumaciju na *tržištu ideja*. Svedeno na osobnu priču (identitet) nema odraza u podjednako osobnoj priči neke druge osobe (identitetu), a atributom se iznimnosti, umjesto pravilnosti, onemogućuje organiziranje i solidarnost jer je onemogućeno prepoznavanje da je nasilje gradivna i djelatna sila sustava. Pitanje ovdje nije *kako sami sebe vidimo*, iako nas sustav nagovara da ga tako postavimo – nego je suštinsko pitanje *kako nas sustav vidi*. Sustav se izvrće kako bi nam uslužno pridržao ogledalo kojim ćemo u sebi potražiti identitet, iz sebe izvući samorealizaciju, pa i poraz toga identiteta i samorealizacije, pazeći da ne zabljesnemo tim ogledalom jednako beskompromisno natrag prema njemu.

Članak Snježane Vasiljević “Diskriminatorni govor i govor mržnje u europskom pravnom okviru” donosi prohodni pregled načina na koji su diskriminatorni govor i govor mržnje kodirani u europskim i hrvatskim pravnim i političkim dokumentima, uz osvrt na odluke europskih sudova, posebice Europskoga suda za ljudska prava. U središtu je zanimanja rada definiranje govora mržnje, do koje mjere te definicije treba rastegnuti ili suziti, u vizuri u kojoj elastičnost, s jedne strane, može omogućiti manipulaciju, a zgusnutost, s druge, smanjeni obuhvat tih definicija, te koliko su razlike u nacionalnim zakonodavstvima kontekstno uvjetovane. Država *govorom* nadzire govor (i druge mogućnosti djelovanja) jer tekst zakona i njegova tumačenja nisu ništa drugo doli oblici govora, dok je *kontekst* u kojem se ostvaruju sačinjen značenjima akumuliranim prethodnim govorenjima, svim zapisima i iskazima nasilja i o nasilju, svim spominjanjima rase, nacije, roda, seksualnosti, obitelji, državljanstva, koji su se zbili prije aktualnoga teksta ili iskaza nasilja ili o nasilju. Ipak, ti pojmovi ostaju referentnim, a neproblematiziranim temeljima promišljanja u zborniku (uz iznimku Cvijanovićeve neuspješnoga pokušaja). Politološka, lingvistička, sociološka znanost koja bi zasukala rukave, spremna da se uhvati u koštac s nasiljem u jeziku i nasilju jezikom, koncentrirala bi se na a) proučavanje historije i anatomije opresije ili sistematskoga nasilja u b) dekonstrukciji historije i anatomije simboličkih (primarno jezičnih) mreža. Definicija je, kao i sve jezične strukture, modelom, a ne vjernom i iscrpnom preslikom stvarnosti, pa i nema dorečenosti i završnosti koje naizgled obećava (preciznosti), ali ni oslobođenja od “pokazivanja” konstruiranih aktera i procesa kojima je usidrena u kontekst (širine), nego samo njezina baždarenja, naštimavanja, ugođavanja. Ona uvijek dolazi kasnije jer bez seciranja opresije, njezina diskurzivnoga karaktera, nema ni organizacije jezičnoga nasilja u definiciju. Blijeda svijest o tome izbija u završnim redcima Snježane Vasiljević u kojima primjećuje da europski političari, zazivajući strah od terorizma, hrane nacionalističke, ksenofobne i rasističke politike te da su “pravne definicije zadnji korak u liječenju problema” (148. str.). Ti redci upućuju na to da pravo nije

dovoljno ni jedino i da nasilje teče niz jezik dublje i složenije nego što zakoni mogu (ili im je u interesu) dosegnuti. Ipak, ostatak članka, sve do toga zaključka, ukopava diskusiju u pravni kontekst, ako se ona ikada iz nje i istrgnula, zaključavajući je da ne bi izmigoljila van: “U medijima se, prilikom ocjene političara u njihovim javnim nastupima, poistovjećuju rasističke izjave s onim koje su ksenofobne i obrnuto, kao što se govorom mržnje naziva ono što i nije govor mržnje, a ono što zaista predstavlja govor mržnje od političara vrlo često se etiketira samo kao politički nekorektno (...) Zamislite samo situaciju da netko tko nije po struci liječnik postavlja dijagnoze obitelji, prijateljima, kolegama, a da ne govorim o široj javnosti i medijima” (127. str.). Ili, još indikativnije: “Ponekad se stječe dojam da govor mržnje predstavlja sve ono što su ljudi izabrali da znači” (136. str.). Vasiljević tim riječima podsjeća na paradoksalnu ulogu države kao izvora nasilja i odgovora na njega, koja autoritetom svojih zakona uzmiče pred pokušajima raskrinkavanja time što kazuje tko, kada i u kojim okolnostima može imenovati nasilje, tko određuje – *dijagnosticira* ili *bira* – što je nasilje, a što nije. Autoritet za rasističko nasilje nisu Romi ili izbjeglice ili za homofobno nasilje LGB osobe, nego isti pravni mehanizmi koji omogućavaju vojsku na granici ili referendum o braku. Okidačima tih mehanizama upravljaju oni koji nastanjuju strukture moći, oslikavajući tu moć kao neutralnu i pravičnu, a na pravnicima je da povedu kritiku pravnoga diskursa, ne njegovu racionalizaciju i podržavanje.

U zborniku koji je srastao s perspektivom pravne regulacije, parametre te regulacije najpodrobnije oslikava Đorđe Gardašević u “Govoru mržnje i hrvatskom ustavnopravnom okviru”. Kreće sa zadatkom stratigrafije narativa o temeljnim pravima i slobodama koji će se razvući u prijepore o govoru mržnje, uz analizu postojećih, iako, napominje, šturih ustavnosudskih praksi u Hrvatskoj usmjerenih na njihova kršenja. *Temeljnost* nekih prava i sloboda, zaštićenih pravnim dokumentima najvišega ranga, ukazuje na to da su vrijednosti u pravnim dokumentima gradirane prema važnosti. Njihova se zaštita od samovolje zakonodavne većine osigurava ustavnosudbenim nadzorom koji procjenjuje razumnost ograničenja prava i sloboda u odnosu na cilj koji se tim ograničenjem želi postići. Gardašević nalazi, opisujući sudbena sredstva u SAD-u, Njemačkoj i Francuskoj, da je njemačka praksa, koja počiva na načelu razmjernosti, kojim se propisuju zahtjevi prikladnosti i proporcionalnosti ograničenja njegovome cilju i nužnosti ograničenja te vrste za ispunjenje toga cilja, najbliža hrvatskome modelu ustavnosudbenoga nadzora, koji se sve više prilagođava i standardima Europskoga suda za ljudska prava, čije se odluke zasnivaju i na cjelokupnome kontekstu slučaja, svemu onome što bi na njega moglo utjecati. Budući da govor mržnje nije do danas tematiziran na Ustavnome sudu, Gardašević ističe da nije moguće znati kakve će posljedice i značenje imati ta tematizacija. Ipak, istražuje analoška ograničenja slobodi izražavanja, osvrtnom na slobodu

du tiska, zakonitost dokaza na sudu kao i na ustavno razumijevanje članka 35 kojim država jamči “štovanje i pravn(u) zaštit(u) (...) osobnog i obiteljskog života, dostojanstva, ugleda i časti”, prilikom prosudbe valjanosti referendumu o braku 2013. godine, i koji, može se zaključiti, donekle omogućava anticipaciju tih nepoznatih posljedica i značenja: zaštita dostojanstva jedne marginalizirane društvene grupe, LGBTIQ osoba, napuštena je u zakonodavnome sustavu u korist zaštite “dostojanstva” homofobnih struktura skrivenih iza aprioriziranih koncepata “većinskoga, obiteljskoga”. Gardaševićev članak ukazuje na kontradikcije i neusklađenosti u tekstu zakona te svjedoči o ambivalentnosti i neujednačenosti sudske prakse. Isto tako, za razliku od prethodnih članaka, ne zadovoljava se opisom zatečenoga stanja u pravnim dokumentima, nego promišlja u što bi ono s vremenom moglo prerasti, anticipirajući razvoj hrvatske ustavnosudske prakse na području govora mržnje u dva moguća smjera: a) preuzimanja tumačenja Europskoga suda za ljudska prava koji može ograničiti ili uskratiti zaštitu onim oblicima govora kojima se zloupotrebljavaju temeljne vrijednosti Europske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda ili b) izgradnje vlastite interpretacije članka 39, kojim je “zabranjeno i kažnjivo svako pozivanje ili poticanje na rat ili uporabu nasilja, na nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju ili bilo koji oblik nesnošljivosti”, uz potencijalno preispitivanje postojeće hijerarhije ustavnih vrijednosti i normi, npr. u korist vrijednosti “ljudskoga dostojanstva” (iako slučaj referendumu o braku opominje da ta kategorija nema sama u sebi ništa emancipatorno, barem dok se ne raspravi njezino značenje). Unatoč tomu što se ne odupire samonametnutim barijerama zbornika, pokazuje zanimanje za njihovu teksturu, rupičastost i nestabilnost, čime daje najpotpuniji nacrt arhitekture pravnoga *govora* o slobodama i nasilju za neku vrstu kritičke analize koja tek treba uslijediti.

“Dostojanstvo, legitimnost i istina: O zakonskoj regulaciji poricanja holokausta” Nebojše Zeliča raslojava načine na koje zakoni tretiraju pokušaje umanjivanja ili poricanja nacističkih i kolaboracionističkih zločina, koji su koncentrirani pretežno na manipulaciju brojem stradalih, izvrtanje podataka o tome kako su ljudi ubijeni i s kojom namjerom. Zelič bilježi i strategije prikriivanja nasilja imenovanjem (terminom *revizionizam* umjesto *poricanje holokausta*), prešućivanjem i iskrivljavanjem historijskih činjenica, koje naziva izravnim umanjivanjem ili poricanjem, razdvajajući ih od neizravnoga umanjivanja ili poricanja ostvarenoga u usporedbi Jasenovca s Bleiburgom: “U hrvatskom kontekstu rašireno indirektno poricanje je, na primjer, uspoređivanje zločina Jasenovca sa zločinom Bleiburga (odnosno Križnog puta) koji je postao simbol masovnog zločina koji su počinile partizanske snage nad civilima i poraženim vojnicima NDH netom nakon kapitulacije NDH” (220. str.). Zelič smatra da bi se država trebala umiješati kada su u pitanju izravna poricanja ili umanjivanja holokausta ili genocida, ali ne kada se radi o neizravnima,

tvreći da nije jasno “je li riječ o poricanju ili samo interpretaciji drugoga zločina s kojim se holokaust uspoređuje” (221. str.). Odabir Jasenovca kao podloge u odnosu na koju će Bleiburg biti interpretiran nije slučajan ili usputan, jer se uspoređivati može jedino ono što je *slično*, a sličnost traži izvjestan stupanj istosti u odnosu na koji se prepoznaju odstupanja. Bleiburg nikada neće biti uspoređen s nekom drugom poslijeratnom osvetom saveznika nad fašističkim i kolaboracionističkim snagama, s nečim usporedivijim, odnosno sličnijim, nego će se konzistentno poravnati s Jasenovcem, koncentracijskim logorom u kojem su kolaboracionisti, ustaše, sistematski istrebljivali Židove, Srbe, Rome i hrvatsko antifašističko stanovništvo. Drugim riječima, nije cilj usporediti stradanje jedne vojske iz osвете sa stradanjem druge vojske iz osвете za zvjerstva koja je ta vojska počinila, nego stradanje vojske iz osвете sa stradanjem golorukih i nevinih – izjednačiti vojnike s civilima, s nedužnošću, kako bi se i ustaška ideologija prikazala nedužnom. Zeličevo izdvajanje te usporedbe (drugih primjera za neizravno poricanje koje to ne mora biti nema u njegovom radu) kao iznimne, možda *samo* bezazleno interpretacijske, nije održivo, ali govori o nesigurnosti u jezik koja se osjeća u cijelome zborniku, o nedostatku adekvatnih alata za suočavanje s njegovim peripetijama i začkoljicama koje je onda lakše otjerati u ambivalentnu neizravnost, koja je možebitno poricanje ili nešto drugo. Ipak, zasluga je Zeličeva teksta za zbornik vraćanje nasilja historiji iz koje je istrgnuto. Pišući o zapaljenom križu u slučaju *Virginia protiv Blacka* iz 2003. godine, izdvaja prigovarajući komentar odluci američkoga suda suca Thomasa “da je zbog povijesti SAD-a i povijesti Ku Klux Klana politički nemoguće vidjeti zapaljeni križ kao išta drugo nego kao prijetnju” (236. str.). No, nije samo značenje Bleiburga, Jasenovca ili zapaljenoga križa istkano historijom, nego je i značenje rasizma, ksenofobije, nacionalizma, čijim su ekstremnim oblicima fašizam ili Ku Klux Klan, modelirano historijskim procesima, pa je primjer koji Kulenović navodi za osuđeni zločin iz mržnje, u kojem je grupa crnih mladića pretukla bijelca nakon odgledanoga filma *Mississippi u plamenu* (o ubojstvima aktivista za građanska prava Afroamerikanaca) (36. str.), zločin iz ljutnje, frustracije, negativnosti iznjedrene nasiljem nad osobama crne kože u SAD-u, a **ne historijskim i institucionaliziranim** nasiljem nad bijelcima. Rasistički sustav nije prevrtljiv i prijemčiv na koju god boju kože, on nije nasilje čas prema bijelcima, a čas prema crncima, Kinezima i starosjedilačkome stanovništvu, kao što nasilje na temelju emocionalnosti / seksualnosti nije mržnja čas prema heteroseksualnim, čas prema homoseksualnim osobama, unatoč neizbježnosti odmazde i bijesa potlačenih; ne radi se o slobodnim varijablama u zadanoj jednadžbi, one su vezane narativima koji su zasnovani na ekonomskoj i političkoj moći upisanoj u bjelaštvo ili heteroseksualnost u danome društvu, ovdje američkome, i to je ono što izmiče zakonima koji se bave govorom mržnje ili zločinom iz mržnje, ali i ovome zborniku.

Radovi Viktorije Car, “Moć medija: između slobode izražavanja i govora mržnje”, Bojane Klepač Pogrmilović, “Govor mržnje i politička korektnost – Hrvatski sabor kao ‘slika društva’”, i Marina Bukvića, “Govor mržnje i netolerancije u svjetlu izbjegličko-migrantske krize u Hrvatskoj: studija slučaja *Facebook*”, dokumentiraju nasilje u tiskanim i televizijskim medijima, u Hrvatskome saboru i na društvenim mrežama, pri čemu posljednja dva imaju i istraživačke ambicije. Ona su primjerima toga što se događa kada znanost robuje propisima i zakonima – istraživači, oboružani rečenicama iz Kaznenoga zakona, mišljenjima Vijeća za elektroničke medije ili uputama iz Poslovnika Hrvatskoga sabora, unaprijed znaju kamo gledati i što tražiti. Zakonodavna ili druga regulativna tijela daju im istesane, gotove kutije u koje zatim samo treba strpati zapažene fenomene, izrezbareni ključ čiji zupci već kazuju dobronamjernome i povjerljivome analitičaru kakvu bravu tražiti. Pristajući na te ozdravorazumljene kategorije, Klepač Pogrmilović, kao rezultat analize, donosi tablicu u kojoj klasificira iskaze zastupnika u Hrvatskome saboru u tri grupe, ovisno o tome radi li se o stvarnome, jasnome ili potencijalnome, govoru mržnje ili pak njegovome prividu prema Kaznenom zakonu i preporukama Europske komisije protiv rasizma i netolerancije, a Bukvić razmatra sankcionirajuće aktivnosti administracije na društvenim mrežama i mogućnost procesuiranja prikupljenih *Facebook* komentara prema članku 325 Kaznenoga zakona. “Slika društva” iz naslova Klepač Pogrmilović, otisnuta kvantitativnom analizom stegovnih mjera u V., VI. i VII. sazivu Hrvatskoga sabora, prema kojoj se te mjere a) nisu naročito ozbiljno shvaćale, b) bile su subjektivne procjene onih koji ih imaju moć dodijeliti i c) obično su upućivane opoziciji (HDZ SDP-u i obrnuto), zapravo je maketom onoga što se zbiva kada su u pitanju “veliki propisi”, zakoni i Ustav. Stoga, vrijedi još jednom podcrtati, pojedinačne kazne za pojedinačno nasilje nemaju namjeru i ne mogu iskorijeniti nasilje koje ima sistematski karakter, s dugo zanemarivanom i nerastvorenom historijom. Pritom je konceptualizacija toga nasilja oduzeta društvenim grupama koje ga proživljavaju i predana šutke i mirno u ruke onih koji imaju moć, kojima je u interesu da njezina trenutna distribucija ostane netaknuta i kojima znanost nije kritičar, nego saveznik. I dok se člankom Klepač Pogrmilović vrte zapažanja kojima se vrijedi vratiti, organizirana i argumentirana, Bukvić se ogrješuje o osnovnu metodologiju na kojoj zasniva rad nižući fotografiju za fotografijom spornih komentara, bez ikakve dubinske raščlambe značenja, *bez analize*: “Po ovom komentaru možemo vidjeti kako je osoba željela biti humoristična, no s obzirom na povijesne okolnosti oko Adolfa Hitlera, jasno je da su ovakvi komentari mrzilački...” (325. str.), “Kroz komentare se mogla uočiti i netolerancija...” (329. str.), jer ne objašnjava što neku konstrukciju čini tako *jasnom*, čime je postignuta ta jasnoća, odakle humor i koja je njegova funkcija, što znači i kako se događa prodor Adolfa Hitlera u 2015. i 2016. godinu, kako je sazdana *netolerancija* u iskazu,

kojim semantičkim, pragmatičkim, sintaktičkim i morfološkim sredstvima utjelovljuje kakvu diskurzivnu dinamiku. Naime, kvalitativna analiza nije prepričavanje, parafraziranje, taksonomiziranje kao ni konstatiranje onoga što je vidljivo golome oku, ona treba prodrijeti u tekst i ispod teksta, a u Bukvićevom je članku svedena na sažimanje i nabrojavanje općih mjesta do kojih čitatelj može doći i najnemarnijim prelistavanjem preslikanih *Facebook* komentara.

Nasilje kazuje da se radi o nalijeganju sile na nekoga ili nešto, pri čemu je težište na pritisku (sila) i onome tko je pritisnut (*na* koga ili što), a iskazuje se prikladnijim od mržnje koja je okrenuta osjećajima i psihološkim crtama pojedinca koji sudjeluje u tome pritisku (čime se obespredmetnuje potreba za pojašnjavanjem zašto je hladni i suzdržani, “znanstveni” referat o inferiornosti nekih rasa usporedan s emocionalno nabijenim govorima). Uz *pritisak silom*, tvorbeni sufiks *-je* pridani *sili* (**silje*) upućuje na još jednu značenjsku komponentu relevantnu za predmet proučavanja, *zbirnost*, *skupljivost*. Silu nije moguće odijeliti ili rasplesti, ona nije jedna niti homogena. Nasilje – zatvaranje Balkanske rute, ograničavanje slobode kretanja i getoizacija izbjeglica u prihvatne centre, odbijanje zahtjeva za azilom i vraćanje ljudi u ratom razorene države, nadzorne kamere, policija i vojska na granicama, najave vojnoga roka i industrija oružja, žičane ograde i utapanje, ponižavanje i dehumanizacija, sve to podržano zakonima i sudovima, novac za vojsku i ratovanje bez novca za radnike i hospitaliziranu djecu, prijetnja i ugroza svakodnevno ispisivana medijima – ekscesivnim će postati u članku ili *Facebook* komentaru nedovoljno suptilnome u prikriivanju rasizma i nacionalizma. Ono što se kažnjava ili ne kažnjava *nije nasilje, nego transparentnost nasilja*, nisu rasizam i nacionalizam, nego eksplicitnost (vidljivost i čujnost) rasizma i nacionalizma. Rasprava o govoru mržnje rasprava je o tome treba li ili ne treba povikati: *Tiše!*, udariti po prstima ili jeziku onoga koji je bio preglasan, koji je nasilje izdao svojom neobuzdanošću ili nemarom. Netransparentnost i neeksplicitnost sile neophodni su za njezino nahrupljivanje i zadržavanje. Nasilje se države i kapitala treba pritajiti, ne uznemiravati bukom i nametljivošću one koje je potrebno uvjeriti u slobodu i demokraciju, one koji bi mogli izaći na ulice i odbiti dalje pristajati na njega. U tome je zamjetna potreba za izmicanjem i transformacijom diskusije. Ako ostane zatvorena u pravnome diskursu, pokoravajući se zahtjevima onih koji pišu i provode zakone, pa čak se nudeći za pomoć kako da svoje interese što efikasnije ostvare (treći i opći cilj zbornika), postaje suvišna. Izmicanje i transformacija diskusije traži izmjenu barem dviju temeljnih pretpostavki: 1. obrtanje smjera – umjesto od pretpostavke slobode krenuti od pretpostavke ograničenja čijim je rastezanjem i nagrizanjem moguće osvajati što veći prostor slobode i 2. odmicanje od roda, rase ili etniciteta kao odrednica identiteta – *kako ja sebe vidim*, u korist roda, rase ili etniciteta kao funkcija opresivnoga sustava – *kako me sustav vidi i kako me sukladno tomu tretira*, odnosno kako se

rod, rasa ili etnicitet diskurzivno organiziraju u institucionalizirana znanja i djelovanja koja se mogu uobličiti udarcima, nasilnim riječima ili žičanom ogradom (*n.b.* otjerati nekoga udarcem ili nasilnim riječima na ulici potencijalno je kažnjivo, ali žičanom ogradom, uskraćivanjem azila i naoružanim policajcima na granici nije). Protočnost i fleksibilnost sile omogućena je protočnošću i fleksibilnošću govora, ali jezik pamti i čuva mjesta kojima je najčešće prolazila i u kojima se najduže zadržavala. Znanost predana proučavanju (*na*)*silja* raspetljavat će diskurzivne režime iz kojih sila izvire pitajući se, između ostaloga: (a) o čemu govorimo kada govorimo o slobodi, (b) kojim mehanizmima je zauzdana i nadzirana, (c) kako se sila proizvodi, usmjerava i održava, (d) kako se nagomilava u (*na*)*silje*, (e) koji je odnos između moći i sile, (f) kako se (*na*)*silje* grana u opresiju i koje su specifičnosti toga oblika nasilja, (g) kakav je historijat opresije kontekstno (lokalno) i interkontekstno (globalno), (h) kako (*na*)*silje* mrvli i distribuira slobodu konceptom *prava*, disciplinirajući one na koje se obrušava, (i) kako zatvara ljude u *grupe* koje prividno oslobađa (ako okrenemo ogledalo prema sustavu, prema tome *kako me on vidi*, a ne *kako ja sebe vidim*) i (j) kako se sila žanje u (organizirani) otpor. Useljavanje unutar zidova parlamenata i sudnica navodi teoretičare i istraživače da se odreknu jednoga dijela svoje znanstvene slobode, ali s njom i vrijednosti kojima bi znanost trebala služiti, očuvanju sloboda onih koji su u razgrablivanju moći najranjiviji.